

נתן אלתרמן – הנוסע הנצחי?

המוזה שהאמן זוכה בה דרך המראות הנגלים אליו במסעותיו הינה תופעה עתיקת יומין, שראשיתה עוד בערש ימיה של הספרות המערבית. הקשר הספרותי הראשון בין ההשראה לבין המסע מוצא את ביטויו ב"אודיסאה" של הומרוס (המאה השמינית לפנה"ס). בראשיתו של האפוס שר המשורר: "כני לי מוזה, הגבר הזה רב הנסיון, שנדד הרבה מאד אחר הרסו את טרויה הקדושה: ראה ערים של רבים בני אדם וחקר ארחותם" (תרגום שאול טשרניחובסקי). זוהי אפוא ההתלכדות הז'אנרית הראשונה בין מסע ליצירה, שהרי המוזה של הומרוס (שהיה בעצמו נודד בַימים) נולדת מתוך הזיקה ליקום המתחדש הנגלה לו דרך מסעותיו של אודיסאוס.

יתר על כן: למסע של אודיסאוס יש ערך רק כשאודיסאוס עצמו מספר את סיפור יְשִׁיבו מטריויה החרבה לביתו שבאיתקה לאלקינואוס מלך הפיאקים, הנוהג בו מצוות הכנסת אורחים לאחר שסערה בים כמעט הטביעה אותו. וכך סיפור מפגשיו עם הקיקלופ, עם הסירנות ועם קליפסו וביקורו בשאול, למשל, אינו נמסר לנו ישירות מפי הומרוס, אלא מפי הגיבור, בנוח עליו המוזה, כסיפור בתוך סיפור.

סיפור מסעותיו של דון קיחוטה מביא לכלל שיא את הקשר בין יצירה למסע, שכן דון קיחוטה חי את חייו כחיקוי של ספרות האבירים מימי הביניים, שהיא משענתו הממשית היחידה. יותר מכך: גם סרוונטס עצמו מצהיר בגלוי שהוא מספר לקורא את הרפתקאות גיבורו כקד וכתגובה על מה שנכתב בספרים אחרים, ואין הוא מרגיש צורך ליצור אשליה של מציאות. כך, למשל, הוא מפסיק את סיפור מאבקו הרה הגורל של דון קיחוטה ב"אויבו" הבאסקי באמרו: "אך מה חבל שברגע זה ממש הפסיק מחברו של סיפור זה את תיאור הקרב והתנצל על שלא מצא עוד מקורות בכתב אלה של דון קיחוטה, לבד ממה שהוזכר" (כרך ראשון, פרק ח').

בין היוצרים העבריים נתן אלתרמן הוא המשורר הראשון שכתב בארץ-ישראל בעודו מונע על-ידי המוזה הרומנטית של המתגעגע ל"סופי הדרכים" שהם בעצמם "רק געגוע" חדש להמשך המסע. הוא מבטא את זיקתו המטאפיזית ל"דרך", שמרכיביה הם אובייקטים תיאטרליים אירופיים (הפונדק, נגן התבה או אימפרסריו), לא רק בשירי *כוכבים בחוץ* (1938) ובמחזהו *פונדק הרוחות* (הועלה לראשונה בשנת 1962), אלא גם בספר השירה שכתב לילדים, *ספר התבה המזמרת*, שיצא לאור כעשרים שנה לאחר *כוכבים בחוץ* (1957). יתר על כן: ספריו *כוכבים בחוץ* ו*ספר התבה המזמרת* נפתחים שניהם באודה (שיר תהילה) לדרך ולנודדים.

השיר הראשון בספר *כוכבים בחוץ* הוא כידוע "עוד חוזר הניגון". שירו הראשון בספר לילדים ידוע גם כשיר-עם: "מסעות בנימין מטודלה". שיר זה מוקדש לנווד הגדול בתולדות העם היהודי, ר' בנימין מטודלה, שעזב את עירו שבספרד בשנת 1155, ושב אליה לאחר מסעותיו באירופה, במזרח התיכון ובאפריקה בשנת 1162. בהשפעתו כינה את עצמו הנוסע ישראל יוסף בנימין – שכתב שני ספרי זכרונות ממסעותיו במאה ה-19 – בנימין השני, ומנדלי מוכר ספרים כתב – גם הוא בהשפעתו – את ספרו הסאטירי "מסעות בנימין השלישי".

בשני השירים של אלתרמן מובלעת מצוקתו של המשורר ש"נקלע" שלא מבחירתו לדרך חיינו כמשורר-הלך. בשירו למבוגרים הוא פותח בשורה החדיתית: "עוד חוזר הניגון שזנחת לשווא"; לא ברור ממנה מהי הסיבה שבגללה ניסה המשורר לזנוח פְּעֵבְרוּ

את החיים המוקדשים לניגון (כלומר, לשירה) ועל מה ויתר בהחליפו את חיינו הקודמים בחיים המקדשים את "רגעיו הגדושים של הרגע". זאת ניתן רק לנחש.

בשיר הילדים "מסעות בנימין מטודלה", לעומת זאת, מעלה אלתרמן סיבות של ממש, אמנם טריביאליות, שבגללן עזב בנימין את עירו טודלה ויצא לדרך: היו לו שונאים שהוציאו דיבתו רעה, והיו לו חובות שאותם לא עלה בידו להחזיר.

אך גם בשיר הילדים נותר דבר מה עלום: הרי העיר טודלה היא עיר "אשר עיר לא תשווה לה", וכן היו גם "רְעֵיוֹ שִׁדְּבְרוּ בּוֹ טוֹבוֹת" ... גם פה אפוא, כמו ב"עוד חוזר הניגון", לא ברור ממה הנווד "בורח", אך ברור מאד מה שני הנוודים "מרויחים" בהליכה בעולם ללא מסלול ברור. בשיר למבוגרים אומר אלתרמן: "וענן בשמיו ואילן בגשמיו/ מצפים עוד לך, עובר-ארח". יש כאן ביטוי לתחושה עמוקה שהמשורר-ההלך הכרחי לעולם. גם בשיר "מסעות בנימין מטודלה" מוצג הנווד כמי שבלעדיו לא היה העולם נחשף. בנימין, כגיבור המיתולוגי אודיסאוס, נוסע דרך שורות השיר האלתרמני לאורך כל תרבות המסעות: הריאליסטית (הודו, ארץ-ישראל, עיראק), והדמיונית מיתולוגית (פוט – ארצו של גוליבר, וכן גם מקומותיהם המיסתוריים של הדרקונים וההידרה, הפילים והלביאות, עליהם גם רכב בגיבורתו כי רבה).

וכך בשני השירים, למבוגרים וילדים כאחד, נוצרת תחושה של הליכה נצחית: ב"עוד חוזר הניגון" כותב המשורר בפנותו אל עצמו כאילו הוא דמות נוספת: "וכבשה ואילת תהינה עדות/ שליטפת אותן והוספת לכת". בשיר לילדים הוא כותב אודות בנימין: "כך עבר יבשות וימים/ בלי לשאול: עד מתי אטלטה?".

הילדים, האמונים על אגדות בהן החלשים מוצגים כחזקים בהצליחם להתגבר על מכשולי הטבע, על חיות מיתולוגיות, ובשחררם נסיכות שבויות, הולכים שבי אחרי בנימין מטודלה הממצה באישיותו את תכונותיו של גיבור האגדה. אלתרמן אף חוזר פעמים אחדות, כנהוג בספרות ילדים, על ה"פזמון": "כי נוסע אמיץ, / כי נוסע אמיץ/ היה בנימין מטודלה" (או לחילופין: "כי נוסע גדול... כי נוסע סקרן...").

האם מפאר המשורר את תכונות הנווד גם בשירו למבוגרים? בשיר "עוד חוזר הניגון" מכונה הנווד "עובר-אורח". עובר אורח איננו "נוסע גדול", אלא אורח המזדמן באקראי למקומות שבהם הוא מבקר. גם הביטוי "שידיך ריקות ועירך רחוקה" חוזר אל עצב בדידותו של המשורר הנווד, להבדיל מעליצות ההרפתקאות המזומנת לבנימין מטודלה. יחד עם זאת, בשיר "עוד חוזר הניגון" מסתרת חוויה מטאפיזית שאינה יכולה להתקיים בשיר לילדים. הרוח והברקים מוצגים ככוחות שמימיים שאליהם נושא המשורר את עיניו, וייתכן שהם מסמנים לו את הקדשתו למשורר על-ידי כוח שאינו נתון לשליטתו, כשם שמשה, ירמיהו ויונה נבחרו להיות נביאים בעל כורחם.

בייחוד יפה סיומו של השיר לילדים "מסעות בנימין מטודלה". כשחזר לעירו "מיד נוצתו החלה/ חיש לכתוב את קורות מסעיו... כך כתב וכתב וכתב...". הכתיבה מתוארת כאן כמו הנוודים, כמין דחף שאינו נתון מנוח. בנימין מטודלה מייצג אפוא גם הוא את המשורר שניגונו חוזר כדרך הופעתו החוזרת של הניגון בשיר הפותח את *כוכבים בחוץ*.

התאמה זו בין שני השירים הפותחים – את ספר הילדים ואת הספר למבוגרים – היא עדות לכך ש"וידויו" של המשורר נובע מעולם פנימי אחד, בין אם הוא לובש צורות ליריות (בשיר למבוגרים) או דרמטיות (בשיר לילדים). אלתרמן, יוצר רבגוני, שכתב חוץ משירה גם מחזות, מסות, שירי עם וטורי שיר אקטואליים, ואף הירבה לתרגם שירה ומחזות, כתב לילדים בהומור ובחן את שכתב למבוגרים כשירה העומדת על סף תהום, שיש בה יסודות מיסטיים.

עוד חוזר הניגון

וּכְבֹּשָׁה וְאַיִלַת תְּהַיִינָה עֲדוֹת
שְׁלֹטָפֶת אוֹתָן וְהוֹסֵפֶת לָכֵת
– שְׂיֵדִיךְ רִיקוֹת וְעִירֶיךָ רְחוֹקָה
וְלֹא פֶעַם סִגְרֶת אֶפִּים
לְחִרְשָׁה יִרְקָה וְאַשָׁה בְּצִחֹקָה
וְצִמְרֶת גְּשׁוּמַת עֶפְעָפִים.

עוֹד חוֹזֵר הַנִּגּוֹן שְׁנֵינֶחֱת לְשׂוֹא
וְהִדְרֶךְ עוֹדְנָה נִקְחַת לְאַרְךָ
וְעָנָן בְּשָׁמַיִו וְאַיִלָן בְּגִשְׁמַיִו
מְצַפִּים עוֹד לָךְ, עוֹבֵר-אֶרֶח.
וְהָרִיחַ תְּקוּם וּבְטִיסַת נִדְוִדוֹת
יַעֲבְרוּ הַבְּרָקִים מְעֵלֶיךָ

מסעות בנימין מטודלה

יֵצֵא בְּנִימִין מִטוֹדְלָה.
הוּא עוֹבֵר נְאוֹת-כְּפָר וְעָרִים
וְהָרִים בְּסֵם הַרוּחַ לְלֵלָה,
הוּא סוֹבֵב עֲרֵבוֹת וְיַעֲרִים
וְלֹא נָח בְּכָל אֵלֶּה הוּא, אֵלֶּה
גַּם חִצָּה גְּלִי יָם סוֹעֲרִים
בְּסִפְיָנָה שְׁנִקְרְאת קַנְוָלָה,

עַם אוֹר שַׁחַר, בְּיוֹם לֹא עֲבוֹת,
מַעֲרִו אֲשֶׁר עִיר לֹא תִשָּׁוֶה לָהּ,
מַרְעִיו שְׁדָּבְרוּ בּוֹ טוֹבוֹת,
מִשׁוֹנְאָיו שְׁדָּבְרוּ דְבָרֵי בְּלַע,
מִנּוֹשְׁיוֹ שְׁנָשׂוּ בּוֹ חוֹבוֹת
(יְקַלְעֵם אֵלֶּהִים בְּכַף קָלַע !)
אֵל דְּרָכֵי נְדוּדִים,
אֵל דְּרָכֵי נְדוּדִים,

כי נוסע גדול,
כי נוסע גדול,
היה בנימין מטודלה.

הוא הגיע אל כוש, הוא עבר
עד אל פוט, הוא הגיע אל ה-
סמבטיון, הוא חונן את עפר
עיר ציון, הוא טפס כרמלה,
ובדרך אל הדו אמר –
אם כבר כאן אני אט גם בכלה.
כי נוסע גדול,
כי נוסע גדול,
היה בנימין מטודלה.

הוא ראה נפילים ובצדקם
ננסים קומתם לא גדלה.
הוא ראה פראי-איש ברקדם
מין רקוד פדגמת טרנטלה,
ושמע הוא מפי מלכתם
כי שבויה היא, שממה דונה אדלה.
כי נוסע גדול,
כי נוסע גדול,
היה בנימין מטודלה.

הוא ראה הדרקון אשר אש
מלעו להטה לא גדלה,
הוא ראה את ההידרה, בלש
ומצא כי זנב מקצה לה
וראשים לה שמונים וכי שש
לה רגלים, ושמה יאה לה.
כי נוסע סקרן,

כי נוסע סקרן,
היה בנימין מטודלה.

בבואו אל נמל בנכר
היה סח הוא: לאל אתפללה.
והיה מתנועע ושר:
אל יצליח דרפי, אמן סלה
ולגמו פנים השכר
ותהו: איזו דמות זו ומה לה?
ושמחו בפתאם:
חי תרנים וחרטום...
זהו דון בנימין מטודלה!
כך עבר יבשות ואיים
בלי לשאל: עד מתי אטלטלה?
ורכב על פילים ומריאים
ועל גב לביאה (ובדומה לה)
וצנח מצוקים נוראים
בסוכך המכנה אומברלה.
כי נוסע אמיץ,
כי נוסע אמיץ,
היה בנימין מטודלה.

ובשובו מדרכיו הוא ישב
ומיד נוצתו החלה
חיש לכתב את קורות מסעיו
עלי ספר, מלה בסלע.
כך כתב וכתב וכתב
כל ימיו הוא לבלי יתעצלה.
כי היה לו בלי סוף
מה לכתב ולכתב
לאותו בנימין מטודלה.

הופיע לראשונה בגיליון גג מס. 22 יולי 2010 בעריכת חיים נגיד, בהוצאת איגוד הסופרים בישראל.